

प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापनाचे महत्त्व

एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. अंकिता चंद्रकात वर्तक

किर्ती एम. डूंगर्सी कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स, दादर, मुंबई.

इमेल : रलीरिीरररररररररररररर.लो

गोषवारा

मानव आणि पर्यावरण यांचे नाते अत्यंत प्राचीन काळापासून आहे. प्राचीन भारतात निसर्गाला केवळ संसाधन म्हणून नव्हे तर दैवत म्हणून मान दिला गेला. पृथ्वी, जल, वायू, अग्नी आणि आकाश या पंचमहाभूतांवर आधारित जीवनदृष्टीमुळे पर्यावरण संवर्धन ही जीवनपद्धतीचा भाग होता. प्राचीन भारतात पर्यावरण व्यवस्थापन ही केवळ आर्थिक किंवा प्रशासकीयबाब नव्हती, तर ती धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनपद्धतीचा अविभाज्य भाग होता. 'प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापनाचे महत्त्व एक विश्लेषणात्मक अभ्यास' या शोधनिबंधात वेदकालीन, मौर्यकालीन आणि सिंधू संस्कृतीतील पर्यावरण व्यवस्थापनाच्या पद्धतीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. जलसंधारण, वनसंवर्धन, नगररचना, जैवविविधता संरक्षण आणि भूमी व्यवस्थापन या घटकांचे विश्लेषण ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक पद्धतीने केले आहे. संशोधनातून असे आढळते की प्राचीन भारतातील पर्यावरण धोरणे शाश्वत विकासाच्या आधुनिक संकल्पनेशी सुसंगत होती. समाजकेंद्रित सहभाग, धार्मिक मूल्ये आणि प्रशासकीय नियम यांमुळे पर्यावरण संतुलन राखले जाते. प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापन केवळ धार्मिक विधीपुरते मर्यादित नव्हते तर ते एक कर्तव्य मानले जात होते. ही व्यवस्था निसर्गाशी सुसंवादी राहून शाश्वत जीवन जगण्यावर भर देत होते. प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापन हे निसर्ग आणि मानवी जीवन यांच्यातील सहजीवी संबंधांवर आधारित होते, जिथे नद्या, झाडे आणि प्राणी पवित्र मानून त्यांचे संरक्षण केले जात असे.

प्रस्तावना

पृथ्वी, जल, वायू, अग्नी आणि आकाश या पंचमहाभूतांवर आधारित असलेल्या जीवनसृष्टीमुळे पर्यावरण संवर्धन ही जीवनपद्धतीचा भाग आहे. मानव आणि पर्यावरण यांचे नाते अत्यंत प्राचीन काळापासून आहे. प्राचीन भारतात निसर्गाला केवळ संशोधन म्हणून नव्हे तर दैवत म्हणून मान दिला जातोय. मात्र आधुनिक काळातील पर्यावरणीय संकटे - जसे की जलप्रदूषण, वायुप्रदूषण, वनतोड, हवामान बदल यांच्या पार्श्वभूमीवर प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त झाले आहे. पर्यावरण हा मानवाच्या अस्तित्वाचा मूलभूत आधार आहे. प्राचीन भारतात निसर्गाला देवतासमान मानले गेले. 'पृथ्वी माता', 'गंगा माता' या संकल्पना पर्यावरणाविषयी आदर दर्शवतात. याखेरीज प्राचीन भारतीय समाजाने पर्यावरणाचा केवळ उपभोग न घेता त्याचे जतन व संवर्धन करण्यावर भर दिला. यासाठी त्याकाळी जलव्यवस्थापनासाठी तलाव, विहिरी, बंधारे तयार करण्यात आले. वने ही औषधे, अन्न व जीवन जगण्याचा स्रोत मानली गेली. कृषी पद्धतींमध्ये नैसर्गिक संतुलन राखण्यावर भर दिला जातोय. त्यामुळे पर्यावरणीय संतुलन दीर्घकाळ टिकून राहते. परंतु आधुनिक औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणीय संकटे वाढली असताना प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे आवश्यक व महत्त्वाचे झाले आहे.

शोध संज्ञा

पर्यावरण व्यवस्थापन, जलसंधारण, वनसंवर्धन, शाश्वत विकास, प्राचीन भारत.

संदर्भ साहित्याचा आढावा

१. आर.एस. शर्मा यांनी त्यांच्या प्राचीन भारताचा इतिहास या ग्रंथात कृषी व्यवस्था, भूमी वापर आणि नैसर्गिक संसाधनांचे वितरण यांचे सविस्तर वर्णन केले आहे. त्यांनी मौर्यकालीन प्रशासनात वन व जल व्यवस्थापनाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.
२. डी.डी. कोसांबी यांनी भारतीय संस्कृतीचा इतिहास या पुस्तकात भौगोलिक परिस्थिती आणि संस्कृती यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते, नदीखोरे आणि कृषी व्यवस्था या भारतीय संस्कृतीच्या विकासातील प्रमुख घटक होते.
३. रोमिला थापर यांनी अशोक आणि मौर्यकाल या ग्रंथात अशोक यांच्या शिलालेखांद्वारे पर्यावरणपूरक धोरणांची चर्चा केली आहे. विशेषतः प्राणीसंवर्धन आणि वृक्षलागवडी संबंधीच्या आज्ञा पर्यावरणीय दृष्टिकोनात दर्शवतात.

४. रामचंद्र गुहा यांनी आधुनिक पर्यावरण चळवळींच्या संदर्भात भारतीय परंपरेतील निसर्गसंरक्षणाच्या मूल्यांचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या लिखाणातून पारंपरिक ज्ञान आणि स्थानिक समाजाची भूमिका स्पष्ट होताना दिसत आहे.

५. माधव गाडगीळ आणि रामचंद्र गुहा यांच्या संयुक्त संशोधनात भारतातील पर्यावरणीय इतिहास आणि समुदाय-आधारित संसाधन व्यवस्थापनावर भर देण्यात आला आहे. वरील साहित्याच्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की, प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापन हा केवळ सांस्कृतिक घटक नसून तो सामाजिक, आर्थिक आणि प्रशासकीय जीवनाशी निगडित आहे. तथापि, उपलब्ध साहित्य मुख्यतः ऐतिहासिक व सांस्कृतिक विश्लेषणावर आधारित आहे; पर्यावरणीय तांत्रिक विश्लेषणावर तुलनेने कमी संशोधन आढळते. त्यामुळे या विषयावर अधिक आंतरशाखीय संशोधनाची गरज आहे.

संशोधनाची गरज

सध्या हवामानात बदल, पाणीटंचाई, वृक्षतोड या गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. प्राचीन व्यवस्थापन पद्धती शाश्वत आणि स्थानिक गरजांवर आधारित आणि समाजकेंद्रित होत्या. त्यामुळे त्यांचा अभ्यास भविष्यासाठी उपयुक्त आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. प्राचीन भारतातील पर्यावरणविषयक तत्त्वज्ञान समजून घेणे.
२. जलसंधारण व वनसंवर्धनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या शास्त्रीय पद्धती समजून घेणे.
३. शाश्वत विकासासाठी प्राचीन पद्धतींचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
४. प्राचीन व्यवस्थापन प्रणालींची आधुनिक काळाशी तुलना करणे.

संशोधनाची गृहीतके

१. प्राचीन भारतात पर्यावरण संरक्षणाला धार्मिक व सामाजिक मान्यता होती.
२. जलसंधारण व वनसंवर्धनासाठी शास्त्रीय पद्धती वापरल्या जात होत्या.
३. प्राचीन पर्यावरण व्यवस्थापन आधुनिक काळासाठी मार्गदर्शक ठरू शकते.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन पूर्ण करण्यासाठी ऐतिहासिक आणि तुलनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन साधने

प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापनाचे महत्त्व एक विश्लेषणात्मक अभ्यास करताना निरीक्षण, मुलाखती, चर्चा, ग्रंथ व पुस्तके यांचा वापर केला आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा

१. उपलब्ध माहिती दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे.
२. पुरातत्त्वीय पुराव्यांवर काही निष्कर्ष आधारित आहेत.

माहितीचे विषदरीकरण

प्राचीन ग्रंथांतील पर्यावरण व वेदकालीन विचार

ऋग्वेदमध्ये निसर्गाला देवतारूप दिले आहे. ऋग्वेदमध्ये पृथ्वी सूक्तात पृथ्वीचे संरक्षण करण्याचे आवाहन आहे तर अथर्ववेदमध्ये औषधी वनस्पतींचे महत्त्व नमूद केले आहे. वेदांमध्ये जल, वायू, अग्नी यांना देवतारूप दिले गेले असून ही दृष्टी पर्यावरण संरक्षणाची मानसिकता तयार करणारी होती.

मौर्यकालीन पर्यावरण धोरण

चाणक्य यांच्या अर्थशास्त्रमध्ये वनांचे वर्गीकरण (राजवन, ग्रामवन) केले आहे चाणक्य लिखित अर्थशास्त्रमध्ये वन, जलस्रोत आणि खनिज संपत्तीचे व्यवस्थापन नियमबद्ध केले आहे. अशोक यांच्या शिलालेखांत प्राणिसंवर्धन, वृक्षलागवड आणि जलाशय बांधणीचे उल्लेख आहेत.

सिंधू संस्कृतीतील पर्यावरण व्यवस्थापन

सिंधू संस्कृतीतील नगररचना पर्यावरणपूरक होती. निचरा व्यवस्था, विहिरी आणि पावसाच्या पाण्याचे व्यवस्थापन प्रभावी होते.

जल व्यवस्थापन

प्राचीन भारतात बंधारे, विहिरी यांची निर्मिती केली जात होती. गुजरातमधील राणी की बाव हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. दक्षिण भारतातील टाक प्रणाली जलसंधारणासाठी प्रसिद्ध होती.

वन व्यवस्थापन आणि जैवविविधता

वनांना धार्मिक महत्त्व दिले गेले आहे. देवराई संकल्पना जैवविविधतेचे संरक्षण करत होती. काही समाजांनी वृक्षतोडीवर बंदी घातली होती. प्राचीन भारतात पशुपालन व वन्यजीव संरक्षणाला महत्त्व होते. काही प्राण्यांची शिकार निषिद्ध होती. औषधी वनस्पतींचा उपयोग आयुर्वेदात आढळतो.

भूमी व्यवस्थापन

कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेत भूमी संरक्षणाला महत्त्व होते. भूमी सुपीक ठेवण्यासाठी पीक फेरपालट, सेंद्रिय खतांचा वापर केला जात होते. नगररचना आणि पर्यावरण

सिंधू संस्कृतीतील नगररचना पर्यावरणपूरक होती. सांडपाणी व्यवस्थापन, विहिरी, निचरा प्रणाली उत्तम होती.

निसर्गाप्रति आदर आणि देवत्व

प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानात पृथ्वीला माता मानले गेले आहे, जिथे निसर्गाचा उपभोग घेताना त्याचा आदर करणे आवश्यक होते. झाडे (उदा. पिंपळ, कडुनिंब) आणि नद्यांना पवित्र मानून त्यांची पूजा केली जात असे.

वनीकरण आणि वृक्षारोपण

महाभारत आणि पुराणानुसार, झाडे लावणारा नरकात जात नाही, असे सांगून वृक्षारोपणाला प्रोत्साहन दिले गेले. वनपर्वांनुसार, वनांपासून जल, फळे आणि औषधे मिळतात, त्यामुळे त्यांचे संरक्षण करणे महत्त्वाचे होते.

वन्यजीव संरक्षण

महाभारताच्या शांतीपर्वात पशू-पक्ष्यांच्या हिंसेची निंदा केली होती आणि त्यांना कुटुंबाचा सदस्य मानले गेले होते तसेच मनुस्मृतीत प्राण्यांवरील क्रूरतेचा निषेध केला होता.

जल व्यवस्थापन

प्राचीन काळी पवित्र तलाव आणि त्यांच्याभोवती झाडे लावून जलसंधारणाचे तंत्र वापरले जात असे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात जल प्रदूषणाबद्दल शिक्षेची तरतूद होती.

नियमन आणि कायदे

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात वनांच्या शाश्वत व्यवस्थापनासाठी वनाधिकारी नियुक्त करण्याची तरतूद होती, जी पर्यावरणीय संरक्षणाचे महत्त्व दर्शवते.

निष्कर्ष

१. प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापन शाश्वत विकासाच्या आधुनिक संकल्पनेशी सुसंगत आहे. जल, वन आणि भूमीचे संतुलन राखण्यासाठी प्रभावी पद्धती अस्तित्वात होत्या.

२. प्राचीन भारतातील पर्यावरण व्यवस्थापन हे केवळ प्रशासनिक धोरण नव्हते तर ते धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांवर आधारित जीवनपद्धतीचा भाग होते.

३. ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांसारख्या ग्रंथांत निसर्गाला दैवी स्थान दिल्यामुळे पर्यावरण संरक्षणाला नैतिक अधिष्ठान प्राप्त झाले होते.

४. अर्थशास्त्रमध्ये वन, जल आणि भूमी व्यवस्थापनासाठी स्पष्ट नियम व दंडव्यवस्था नमूद केलेली आढळते, यावरून पर्यावरणीय शिस्त अस्तित्वात होती हे सिद्ध होते.

५. अशोक यांच्या शिलालेखांत प्राणीसंवर्धन, वृक्षलागवड आणि जलस्रोत निर्मितीचा उल्लेख आढळतो, ज्यामुळे राजसत्तेनेही पर्यावरण संवर्धनास पाठिंबा दिला होता.

६. सिंधू संस्कृतीतील नगररचना, सांडपाणी व्यवस्थापन आणि विहिरींची उभारणी यावरून त्या काळातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्पष्ट होतो.

७. जलसंधारणासाठी तलाव, बंधारे, टाकप्रणाली यासारख्या स्थानिक तंत्रांचा वापर केला जात होता, ज्यामुळे पाणीटंचाईवर प्रभावी उपाय उपलब्ध होते.

८. 'देवराई' आणि पवित्र वनसंरक्षण परंपरा या जैवविविधता टिकवून ठेवण्याच्या प्रभावी सामाजिक पद्धती होत्या.

९. भूमी सुपीक ठेवण्यासाठी पीक फेरपालट आणि सेंद्रिय शेतीचा अवलंब केला जात होता, ज्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांचे दीर्घकालीन संरक्षण झाले.

१०. प्राचीन पर्यावरण व्यवस्थापन प्रणाली समाजकेंद्रित आणि लोकसहभागावर आधारित होती, त्यामुळे नियमांचे पालन अधिक प्रभावी होते.
११. आधुनिक पर्यावरणीय संकटांच्या पार्श्वभूमीवर प्राचीन भारतातील शाश्वत तत्त्वे आणि स्थानिक व्यवस्थापन पद्धतींचा पुनर्विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे.
१२. प्राचीन व्यवस्थापन प्रणाली आधुनिक शाश्वत विकास संकल्पनेशी सुसंगत असल्याचे स्पष्ट होते. त्यामुळे पर्यावरणीय धोरणे तयार करताना सांस्कृतिक परंपरा, स्थानिक ज्ञान आणि सामुदायिक सहभाग यांचा समावेश करणे गरजेचे आहे.

शिफारसी

१. देवराई संकल्पना पुनरुज्जीवित करावी.
२. पारंपरिक जलसंधारण तंत्रांचा वापर वाढवावा.
३. स्थानिक समुदायांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करावे.
४. शालेय अभ्यासक्रमात पर्यावरणपरंपरा विचार समाविष्ट करावा.

संदर्भसूची

१. ऋग्वेद, मंडल १०, पृ. ३४५.
२. अथर्ववेद, कांड १२, पृ. २१२.
३. चाणक्य, अर्थशास्त्र, अध्याय २, पृ. ८७.
४. अशोक शिलालेख, शिलालेख क्र. २, पृ. ५६.
५. शर्मा, आर. एस. (२००५). प्राचीन भारताचा इतिहास. दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
६. कोसांबी, डी. डी. (१९९९). भारतीय संस्कृतीचा इतिहास. मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
७. थापर, रोमिला. (२००७). अशोक आणि मौर्यकाल. दिल्ली: पेंग्विन.